

**Б. ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ
ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.Ш. ТОКТОМАМатов АТЫНДАГЫ
ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 12.20.614

*Кол жазма укугунда
УДК 342.511 (342.511(5); (342.511(6)*

БИТУРСЫН ГАЛЫМЖАН ШАМШИДИНУЛЫ

**БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНДӨ
ПРЕЗИДЕНТТИК ЫЙГАРЫМДАРДЫН
МӨӨНӨТҮНӨН МУРДА ТОКТОТУЛУУ ИНСТИТУТУ:
КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК ОЙ ЖАНА ИШКЕ АШЫРУУ
ТАЖРЫЙБАСЫ**

Адистиги:

12.00.02. – конституциялык укук; муниципалдык укук

**Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын
Авторефераты**

Джалал-Абад, 2021

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. Алтмышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык саясий изилдөөлөр институтунун укук бөлүмүндөл аткарылган.

Илимий жетекчи:

Канатбек Азиз,

саясий жана юридикалык илимдердин доктору, профессор КР УИАнын А. Алтмышбаев атындагы атындагы Философия, укук жана социалдык саясий изилдөөлөр институтун башкы илимий кызматкери

Расмий оппоненттер:

Кулдышева Гульсара Кенжеевна,

юридика илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик университетинин Юридикалык факультетинин деканы

Джаркымбаева Акак Карыбековна

юридика илимдеринин кандидаты

Жетектөөчү уюм:

Ош мамлекеттик юридикалык институту, конституциялык жана муниципалдык укук кафедрасы (720033, Кыргыз Республикасы, Ош ш., Салиев к., 40В).

Жактоо 2021-жылдын 25-июнунда саат 9.00дө Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин, К.Ш. Токтоматов атындагы Эл аралык университетинин жана Кыргызстан Эл аралык университетинин алдындагы юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды жактоо боюнча Д 12.20.614 диссертациялык кеңешинде төмөнкү дарек боюнча жакталат: 720900, Жалал-Абад ш., Ленин к., 57.

Диссертация менен Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин (720900, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., Джениджока к., 30) жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720007, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., л. Толстой к., 17А/1) китепканаларында, жана ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтында таанышса болот:<http://www.jagu.kg>

Автореферат 2021жылдын 24 майында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин кандидаты**

Н.А. Пазылов

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Постсоветтик өлкөлөрдө президент институтунун негизделүүсүнөн кийин жана ошондой эле мамлекеттик башкаруудагы кармоо жана тең салмактуулуктын натыйжалуу системасы менен камсыздалуусунан кийин мамлекет башчысынын ишмердүүлүгүнүн мөөнөтүнөн мурда токтотулуу учурун аныктаган конституциялык укуктук механизмдердин жана анын мыйзамчыгаруучулук аныкталуусунун маселеси курч бойдон көтөрүлүүдө.

Саясий-укуктук тажрыйба көрсөтүп тургандай, мындай маселелерди кароодо ар бир мамлекет салттан четке чыкпоого аракет кылган (атап айтканда, президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу, өлүм, отставкага кетүү; кызматынан четтетүү (импичмент) жана өз ыйгарым укуктарын такай аткара албай калуу учурлары), анткени аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, тарыхый салттарга жана саясий өзгөчөлүктөргө байланыштуу, алар тарабынан өз алдынча белгиленген.

Мисалы, Казакстан Республикасында казак президентинин отставкага кетүүгө укугу бар деген конституциялык мыйзамдарда түз көрсөтүлгөн эмес. Ал эми анын зарылчылыгы жөнүндө маселе Казакстан Республикасынын биринчи президенти – Н.А. Назарбаев мөөнөтүнөн мурда кетүүсүнө чейин көтөрүлгөн эмес. Конституциялык бүдөмүк Казакстан Республикасынын Конституциялык Кеңешинин бул органга Казак мамлекетинин башчысынын өзүнүн кайрылуусунун негизиндеги ченемдик токтому менен гана чечилди. Анда республиканын Конституциясынын 42-беренесинин 3-пунктунда президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу үчүн негиздердин толук тизмеси жок экени айтылган. Ошол эле учурда кызматтан кетүүнүн түздөн-түз жоктугу эч кандай түрдө ага тыюу салууну билдирген эмес. Ал эми “жана ошондой эле мөөнөтүнөн мурда бошотулган учурда” деген сөздүн өзү президенттиктен өз ыктыяры менен кетүүгө мүмкүндүк берет.

Өзбекстан Республикасында биринчи президент менен болгон прецедент - И.А. Каримов азыркы мамлекет башчысынын өжөрлүгүнөн улам президенттик ыйгарым укуктарды мөөнөтүнөн мурда токтотуу сыяктуу конституциялык негиздин формалдуулугун көрсөттү. Өзбекстандын расмий бийликтери И.А. Каримов өлгөнгө чейин анын оор ооруусу тууралуу фактыны ачыкка чыгарган эмес.

Кыргызстанда болгон мисалдарды белгилөө үчүн өзгөчө басым менен белгилеп кетүү зарыл. Башка постсоветтик өлкөлөрдөн айырмаланып, кыргыз эли президенттик бийликтин мөөнөтүнөн мурда алмашканына үч жолу күбө болгон. Бирок көңүл бура турган нерсе, Кыргыз Республикасынын биринчи президенти А. Акаев башкалары (К.С. Бакиев, С.Ш. Жээнбеков) элдик толкундоонун жүрүшүндө кызматтан алынганын көрсөттү. Муну бир жагынан жоопкерчиликтен качуу катары бааласа болот, экинчи жагынан дүйнөлүк тажрыйбаны эске алганда, өзгөчө кырдаалда президенттин ар кандай кызматтан кетиши ал үчүн «эң жакшы» тандоо болгон.

Талдоо көрсөткөндөй, президенттин ыйгарым укуктарын убактылуу ишке ашыруунун так аныкталган мыйзамдык жол-жобосунун жоктугу бул теманын өзгөчө актуалдуулугун көрсөтөт. Ошентип, аталган Өзбекстанда мамлекет башчысынын капыстан каза болгонунан кийин - И. Каримовдун айтымында, бул кызматты конституцияда көрсөтүлгөндөй Олий Мажлис Сенатынын спикери эмес, убактылуу өкмөт башчысы алмаштырды. Мындай мисалдар Кыргызстанда да кездешет. С.Ш. Жээнбеков кызматтан кеткенден кийин ачык-айкын жөнгө салуучу органдардын жоктугунан президенттик бийлик субъектинин конституциялык түзүлүшүндө экинчи бийликке өтүп жатат, бул Кыргызстандын парламентинин спикеринин «ыктыярдуу», бирок саясий шарттуу баш тартуусунан улам.

Бүгүнкү күндө азыркы жана мурдагы президенттердин катышуусу менен болгон бул прецеденттердин бардыгы бул институтту өркүндөтүүгө багытталган жаңы илимий жана практикалык механизмдерди иштеп чыгуу зарылдыгын гана көрсөтөт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана башкы илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Бул изилдөө демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максатын Борбордук Азия мамлекеттеринин территориясында президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институтунун эволюциясынын жалпы тенденцияларын аныктоо (Казахстан, Кыргызстан жана Өзбекстан), монографиялык изилдөөлөрдүн негизинде илимий, укуктук жана практикалык көйгөйлөрдү аныктоо жана ошондой эле анын негизинде бул институттун жакшыртылуусу боюнча практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу түзөт.

Көрсөтүлгөн максатка ылайык изилдөөнүн **маселелери** төмөнкүлөрдүн турат:

1. Президент институтунун теоретикалык укуктук негиздерин изилдөө;
2. Чет өлкөлөрдөгү президент институтунун пайда болуусун жана ар түрдүүлүгүн талдып чыгуу;
3. Борбордук Азиядагы кээ бир өлкөлөрдүн мамлекет башчысынын институтунун эволюциясын, мандатын жана бийлик инструменттерин изилдөө;
4. Казахстан Республикасында, Кыргыз Республикасында жана Өзбекстан Республикасында президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу учурларынын ишке ашырылуусунун конституциялык жана тажрыйбалык жактарын изилдөө;
5. Теоретикалык тыянактарды түзүү, ата мекендик мыйзамчыгаруучулукту президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институтун модернизациялоо боюнча жакшыртылуу чөйрөсүндөгү практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Бул диссертациялык изилдөө комплекстүү изилдөө болуп саналат, анда заманбап мыйзамчыгаруу жана укук колдонуу практикасынын негизинде Борбордук Азиянын айрым өлкөлөрүндө президенттик ыйгарым укуктарды мөөнөтүнөн мурда токтотуу институтунун учурдагы абалы талданат.

Научная новизна исследования. Настоящее диссертационное исследование представляет собой комплексное исследование, в котором на основе современной правотворческой и правоприменительной практики анализируется современное состояние института досрочного прекращения президентских полномочий в некоторых странах Центрально-Азиатского региона.

Иштин жаңылыгы ошондой эле негизги изилдөө көйгөйлөрүнүн коюлушу менен да, эмгекте чечилген милдеттердин комплекси менен да аныкталып, алар оригиналдуу илимий концепциянын кырларын бул өлкөлөрдө президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу институтун негиздөө менен калыптандырууга алып келет.

Диссертациялык изилдөөнүн **практикалык маанилүүлүгү** монографиялык эмгектеги иштелип чыккан жоболор, тыянактар, сунуштар жана сунуштамалар Борбордук Азиядагы региондогу мамлекеттик бийликтин мыйзамчыгаруучулук органдары тарабынан колдонуусунда. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары Борбордук Азиянын кээ бир өлкөлөрүнүн президенттеринин ишмердүүлүгүн мындан ары жакшыртуунун негизги багытын аныктоого мүмкүнчүлүк жаратат. Диссертациянын жоболору ошондой эле «Мамлекеттин жана укуктун теориясы», «Саясий жана укуктук окуулардын тарыхы», «Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу», «Салыштырмалуу укук таануу» сабактары боюнча окутууда колдонулуусу мүмкүн.

Жактоого чыгарылган негизги жоболор:

1. Борбордук Азиянын кээ бир өлкөлөрүнүн конституциялык мыйзамчыгаруучулугунда президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуусунун негиздери биринчи кезекте тарыхый жана улуттук шарттардан көз каранды болгон жана «жаңы» жана «эски» саясий элиталардын күрөшүүсүнүн жыйынтыгы болгон.

2. Постсоветтик мамлекеттердин көпчүлүк бөлүгү президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу учурларын аныктоодо салттуулуктан четке чыкпоого аракет кылганына карабастан чындыгында иш жүзүндө анын конституциялык аныкталуусу өзүнчө жол менен аткарылгандыгы тууралуу тезис негизделген. Мисалы, Казахстан Республикасынын Конституциясында президенттин отставкага кетүүгө болгон түздөн түз укугу жок болгон, бирок бул Казахстан Республикасынын Конституциялык кеңешинин Н.А. Назарбаевдин президент постуна мөөнөтүнөн мурда кетүүсүн камсыз кылууда тоскоолдук жараткан жок.

3. Президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институту өзүнө президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу учурларын гана эмес, ошондой эле мамлекет башчысынын кызматын убактылуу ээлөөсүнүн конституциялык тартибин жана ошондой эле анын негизинде мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоолорду жүргүзүүнү дагы камтыгандыгы тууралуу тезис негизделген.

4. Президенттин отставкага кетүүсүнүн конституциялык маңызы болуп анын убакыттан жана шарттардын болуусунун көз каранды түрдө колдонуу укугун таануу менен мамлекет башчысынын кызматынан айрылуусу тууралуу

жарыялоо жана ишке ашыруу процессинде отставкага болгон укугу ишке ашырууга конституциялык тыюунун киргизилүүсү тууралуу тыянак негизделген.

5. Бийликтин транзитинин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылууга максатталуу менен Казахстан Республикасынын, Кыргызстандын жана Өзбекстандын Конституцияларында мөөнөтүнөн мурда мамлекет башчысы кызматынан кетүүнүн жана ал кызматты убактылуу ээлеген адамдын ортосундагы убактылуу конституциялык процедураларын киргизүүнүн максатка ылайыктуулугу тууралуу тыянак негизделген.

6. Президенттик бийликтин транзитинин саясий укуктук салттарын изилдөө менен Кыргызстандагы президенттик мөөнөттүн аяктоосунун типтүү эместиги тууралуу тыянак негизделген.

7. Казахстан Республикасынын биринчи президентинин отставкага кетүүсү жана президенттик ыйгарымдардын Казахстан Республикасынын Парламентинин Сенатынын төрагасына конституциялык өтүүсү кийинки мамлекет башчысынын статустук өзгөрүүсүн жана эки баштуу (бицефалдык) бийликтин пайда болуусун камсыз кылгандыгы тууралуу тезис негизделген.

8. Казахстандагы, Өзбекстандагы жана Кыргызстандагы президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуусу жана аны убактылуу аткаруу менен байланышкан саясий окуялар тез арада президенттик бийликтин убактылуу ээленүүсүнүн кылдаттык менен конституциялык жөнгө салуучуларын кабыл алууга шарттарды түздү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы диссертациялык изилдөөнүн негизги илимий жыйынтыктары автор тарабынан жеке тартипте алынгандыгында. Жактоого чыгарылган жоболор диссертант тарабынан жеке түрдө иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациялык изилдөө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А. Алтымышбаев атындагы Философия жана саясий укуктук изилдөөлөр институнун укук бөлүмүндө талкууланган.

Негизги жоболор, тыянактар жана сунуштамалар бакалавриаттын жана магистратуранын студенттери үчүн сабак окутууда колдонулган.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары түрдүү конференцияларда жана семинарларда баяндалган.

Диссертациянын публикациялардагы жыйынтыктарынын чагылдырылуусунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары илимий макалаларда жана башка публикацияларды өзүнүн чыгылдырылуусуна ээ болду.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, эки главанан, жети бөлүмдөрдөн, тыянактардан, практикалык сунуштамалардан жана колдонулган булактардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүсүндө теманын актуалдуулугунун негиздемеси берилген, максаттары жана милдеттери баяндалган, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси ачылган, жактоого сунушталган негизги жоболору баяндалган, абитуриенттин жеке салымы көрсөтүлүп, апробация жана диссертациянын натыйжаларын илимий басылмаларда чагылдыруунун толуктугу, диссертациялык изилдөөнүн структурасы көрсөтүлгөн.

«Президенттик институттун теориялык-укуктук негиздери» аттуу биринчи бөлүмдө изилдөө көйгөйлөрүнүн теоретикалык-методологиялык аспектилери изилденип, президент сыяктуу конституциялык укук институтунун концепциясы, статусу жана маңызы ачыкталып, анын укуктук табияты ачылып берилген. Чет мамлекеттердеги президент институтунун келип чыгышы жана гетерогендүүлүгү изилденип, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн мыйзамдарына, эволюциясына, мандатына жана бийлик куралдарына салыштырмалуу укуктук талдоо берилген.

Юридикалык адабиятта президент түшүнүгү (латын тилинен *praesidens* (*praesidentis*) – түз маанисинде “алдыда, башында отурган”; “төрагалык кылуучу”) – башкаруунун республикалык формасына ээ болгон мамлекет башчысынын атын билдирет. Мындан тышкары, президент, эреже катары, мамлекет башчысынын кызматына шайлануучу жана ар дайым шайлануучу адам катары түшүнүлөт: же шайлоо корпусу тарабынан; же парламент; же парламент же анын палаталары катышкан ар кандай орган тарабынан. В.И. Борисов, А.А. Илюхов жана О. Кажанов сыяктуу бир катар окумуштуулар белгилегендей, коомдук жана башка уюм-дардын же мекемелердин, корпорациялардын, ишканалардын жана башкалардын жетекчилери болуп иштегендерди президент деп аташат. Бирок биз үчүн биринчи гана аныктама кызыкдар, андагы “президент” термини мамлекет башчысы деп түшүнүлөт.

Белгилей кетсек, «президент» термини шайланган мамлекет башчысы катары чечмеленет деген маанидеги окшош аныктаманы белгилүү орус окумуштуусу Г.В. Дегтев. Бирок, бул автор президент түшүнүгүнө карата «өлкө башчысы» түшүнүгү жалпы экенине көңүл буруп, ал башкаруунун республикалык жана монархиялык формасына кирген мамлекет башчыларына да мүнөздүү экенин ырастайт.

Г.В. Дегтевдун билдирүүсү менен макул болууга болот деп эсептейбиз, анткени бул окумуштуу өзүнүн позициясын «шайлоо» жана «кызматтын мөөнөтү» сыяктуу өзгөчө белгилери менен түшүндүргөн. Ал эми дүйнөлүк тажрыйба тастыктагандай, башкаруунун монархиялык формасына ээ болгон мамлекеттердин көбү монархты шайлоо практикасын да, бул кызматтын шашылыштыгын да колдонуп жатышат.

Жарым-жартылай бул көз карашты орус окумуштуусу В.И. Кайнов. Бирок, автор белгилер “мыйзам чыгаруучу” жана “шайлоо ыйгарым укуктары” экенине макул болуу менен, кошумча түрдө “президент” түшүнүгүндө дагы эки негизги аспекти бөлүп көрсөтүүнү сунуштады: мазмундуу жана функционалдык.

Анын пикиринде, президенттин концепциясындагы мазмундук аспект бул укуктук институтка карата ар кандай мамиледе айтылган. Ошентип, В.И. Кайнов өзүнүн позициясын мыйамдык жана практикалык айырмачылыктар менен негиздеди. Мисалы, Италияда президент «ошондой эле мамлекет башчысы болуп саналат жана улуттук биримдикти билдирет, Болгариянын президентинин статусу да ушундай эле аныкталат». Чындыгында кээ бир чет мамлекеттердин конституцияларында президент аткаруу бийлигинин башчысы экендиги ачык жазылган, мисалы, АКШнын, Мексиканын «Негизги мыйзамдарында» ж.б. Бирок, ошол эле учурда «президент» түшүнүгү бир катар өзгөчө аныкталган, жамааттык жана айкалыштырылган мүнөздөгү мындай конституциялар да бар экенин белгилей кетүү керек. Мисалы, Советтер Союзу кулагандан кийин жана Россиянын федералдык мамлекетинин түзүлүшүнүн алгачкы этаптарында Россия Федерациясынын Президенти эң жогорку кызмат адамы жана РСФСРдин аткаруу бийлигинин башчысы болуп дайындалган.

«Президент» концепциясындагы функционалдык аспектиге келсек, В.И. Кайнов муну президенттик бийликтин социалдык максатын билдирген анын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын жыйындысы катары түшүнүүнү сунуштады. Өз көз карашын жүйө келтирип, жогорудагы автор Франциянын «Негизги Мыйзамында» көрсөтүлгөн президенттин функцияларын жана көлөмдүү ыйгарым укуктарын, ал эми АКШнын Конституциясында көрсөтүлбөгөн милдеттерди жана багыттарды – президенттин жетиштүү деталдуу келтирген.

Бирок, биздин оюбузча, В.И. Кайновдор менен жарым-жартылай гана макул болууга болот. Ошентип, биз «президент» түшүнүгүнүн мазмунунда маңыздуу аспект камтылууга тийиш экендигин, атап айтканда, мамлекет башчысы, эң жогорку кызмат адамы ж.б.у.с. Бирок биз изилденип жаткан концепцияда функционалдык аспектти бөлүп көрсөтүү керек дегенге макул эмеспиз. Анткени, субъекттин функциялары (президенттин, депутаттын ж.б.) кыйла даражада анын конституциялык-укуктук статусунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, бирок бул «президент» түшүнүгүнө тиешелүү эмес. Демек, автордун корутундусунун акыркы бөлүгүн толук негиздүү деп эсептөөгө мүмкүн эмес.

А.М. Осавелюктун ою боюнча, «президент» дегенди конституцияда көрсөтүлгөн мөөнөткө шайланган мамлекет башчысы гана түшүнүү керек [6, б. 598]. Мазмунунан тыянак чыгарууга болот: орус окумуштуусу «мамлекет башчысы» түшүнүгүн мамлекеттик органдардын тутумунда эң жогорку орунду ээлеген кызмат адамы же органы менен аныктайт. Бул жагынан алганда президент институтунун проблемасы боюнча казакстандык эксперттердин бири Б. Майлыбаев практикалык мааниде мамлекет башчысы же президент катары да, монарх катары да чыга алат деп туура белгиледи. Ал эми кандайдыр бир мааниде мамлекеттин жеке көрүнүшү, улуттун символу.

Советтик мезгилдеги илимий эмгектердин изилдөөсү көрсөткөндөй, президент ошол кездеги башкаруунун республикалык формасы бар көпчүлүк өлкөлөрдө эң жогорку бийлик органдарынын бири катары гана түшүнүлгөн. Терминди «мамлекеттик бийликтин жогорку органы» түрүндө гана чечмелөөнүн

себеби, балким, бул теманы советтик мамлекеттик түзүлүш призмасы аркылуу кароодон улам гана болгон деп божомолдоого болот.

Жалпысынан жогорудагы формулировкаларды эске алуу менен биз «президент» түшүнүгүнө өзүбүздүн аныктама берүүнү мүмкүн деп эсептейбиз. Биздин оюбузча, “президент” – бул, биринчиден, белгилүү бир өлкөнүн жарандары же анын өкүлдөрү аркылуу (парламент, шайлоочулар тобу, адистештирилген комиссия ж. .) эл өкүлү жана улут менен мамлекеттин биримдигинин символу болуу милдетин өзүнө дайындаган мамлекет башчысынын кызматына.

“Президент” түшүнүгү тууралуу талкууну улантып, конституциялык укук илиминде “президенттик институт” сыяктуу аныктама бар экенине көңүл бургубуз келет. Жана талдоо көрсөткөндөй, бул түшүнүк “президент” түшүнүгүнө караганда кененирээк, бирок бул бул аныктамалар эч кандай түрдө өз ара байланышта эмес дегенди билдирбейт. Юридикалык илимде биринчи түшүнүк экинчиге өзгөрөт, ал Г.В. Дёгтев, президенттик бийликтин түзүлүшүн жана иштешин жөнгө салуучу мамлекеттик-укуктук (конституциялык) нормалардын жыйындысы катары аныкталган[3, б. 26].

Албетте, Г.В. Дегтев тарабынан сунушталган президенттик институттун концепциясына берген аныктамасы, жалпысынан конституциялык укук доктринасында бул проблеманы изилдөө жалгыз эмес.

Ошентип, бул маселени изилдегендердин бири И.Д. Хутинаев. Президенттин институтунун концепциясын аныктоону каалаган бул автор бир убакта кеңири түшүнүк – «социалдык институт» боюнча изилдөө жүргүзгөн, анын алкагында ар кандай типтеги, анын ичинде юридикалык институттар да айырмаланат. Алардын бири Президенттин институту. Бул коомдук илимдердин түрдүү тармактарында изилдөөнүн предмети болуп саналат, анда «президент» түшүнүгүнүн өзүнө ар кандай мамилелер бар, демек анын мазмундук мүнөздөмөлөрү боюнча ар кандай акценттер бар.

Такыр башка ыкманы Г.В. Дегтев жана И.Д. Хутинаевден айырмаланып, Б.П. Елисеев сунуш кылган. Бул автордун көз карашы боюнча, президент институтун интеграциялык-укуктук институт катары аныктоо керек, анын максаты мамлекеттик бийлик институттарынын ишин координациялоо болуп саналат.

Биздин көз карашыбызга көңүл бурсак, адегенде аныктаманын өзүнө, тактап айтканда, «президенттик институт», «президентчилик институту» жана «президентура институт» сыяктуу терминдер синонимби же жокпу? Анткени, бул мекеменин илимий-изилдөө тармагындагы илимий аппараттын өнүгүшүнүн жогорку даражасына карабастан, конституциялык теоретиктердин бул маселе боюнча бир пикири жок.

Акыркы он жылдыктарда демократиялык мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгү аткаруу бийлигин салыштырмалуу түрдө чыңдоону орнотууга гана көңүл бура башташты. Мунун негизги себеби, башкаруунун түрдүү форматтарын колдонуудан улам коом өзү авторитардык аткаруу бийлигине муктаж боло баштаган. А.Ш. Арутюнян, «парламент ээрчибей турган тез өзгөрүп жаткан кырдаалда аткаруу бийлиги турмуштун реалдуу талаптарына таянып

аракеттене баштаганы көйгөйдү курчута баштады. Аткаруу бийлигинин дискрециялык ыйгарым укуктары бар, алар ар кандай интенсивдүү даражада дээрлик бардык өлкөлөрдө бар.

Ошол эле учурда, албетте, бул кандайдыр бир мааниде президенттин «күчтүү» конституциялык-укуктук институту жок аткаруу бийлигинин системасын орноткон мамлекеттик башкаруунун форматы аткаруу бийлигинин өзүн чыңдоону билдирет дегенди билдирбейт. Мында сөз белгилүү бир шарттарда бийликтин калган бутактарын оңой эле басып ала турган президенттик институттун өзүн чыңдоо жөнүндө болду.

Албетте, мындай кеңейүү бир идеяны жаратышы мүмкүн: же аткаруу бийлигин президенттин конституциялык-укуктук институту менен бирдейлештирүү же көз карандысыз президенттик бийликтин бар экенин таануу? Биздин оюбузча, бул жерде президенттик институт эгемендүүлүккө карай өнүгүп жатат деген пикир туурараак болмок. Анткени, мисалы, Франция, Португалия, Россия, Румыния ж.б.у.с өлкөлөрдө президенттин конституциялык-укуктук институту аткаруу бийлиги менен бир тектүү деп айтуу жаңылыштык, анткени бул мамлекеттердин конституцияларында аткаруу бийлигинин башчысы катары президентти талашсыз тааныйт.

Жогорку саясий маданияты жана калыптанган парламенттик демократия салттары менен айырмаланган Батыш Европа өлкөлөрүнө келсек, президенттик да, аткаруучулук да бийликтердин күчөшү мамлекеттик режимди трансформациялоого гана алып келген, көбүнчө башкаруу формасын жана саясий режимди сактап калган. Сиз, мисалы, XIX-XX кылымдардагы Британия сыяктуу өлкө менен айтылгандарды талаша аласыз. Парламенттик монархия жоюлбастан, ал мамлекеттик режим маанисинде өзгөрүүлөргө дуушар болуп, парламентаризмден кабинеттик башкарууга гана өткөн.

Ошол эле учурда кайра куруунун Батыш европалык өзгөчөлүгү Азиянын, Африканын, Түштүк Американын өлкөлөрүнө жана постсоветтик республикаларга тараган жок. Көзөмөлдөө жана тең салмактуулук системасынын алсыздыгынан, коомдук-саясий плюрализмдин начар өнүгүшүнөн, саясий маданияттын жана укуктук аң-сезимдин төмөндүгүнөн улам, президенттик бийликти чыңдоо көпчүлүк учурда иш жүзүндө шайланган бийлик болгондо гана бурулуп кеткен жана монарх бийликти бөлүштүрүүнүн реалдуу жетишсиздиги менен көзөмөлдөнбөгөн «президент» деп аталат.

Белгилей кетчү нерсе, бул абал мындай мамлекеттерде президенттик бийлик башка бийлик бутактарынын үстүнөн “тең укуктуу” болуу шарты жок деп гана таанылган. Ал бул органдарды көзөмөлдөп, акыры аларды өзүнө бекитип алган. Башкача айтканда, президент өзүнүн катышуусу менен мамлекеттик бийликтин калган бутактарына формалдуулуктарды берип, аларды өзү менен алмаштырган.

Албетте, адилеттүүлүк үчүн айта кетчү нерсе, башкаруунун тигил же бул формасын тандап алууда, атап айтканда, президент менен башка мамлекеттик бийлик органдарынын ортосундагы мамиленин форматын аныктоодо ар бир мамлекет өз алдынча, анын тарыхый шарттарын жана улуттук өзгөчөлүктөрү, өзүнө ыңгайлуу жана алгылыктуу башкаруу моделин аныктайт. Бул боюнча

мындан ары да талкууланат. Бирок алдыга карап, биз президенттин конституциялык-укуктук институтун жана башкаруунун ар кандай формаларын кароодо республиканын ар түрдүүлүгүнө гана басым жасалат деп эскертебиз.

Борбордук Азиянын айрым өлкөлөрүндө мамлекет башчысынын институтун изилдөө азыркы жана эгемендүү Кыргызстанда мамлекеттик бийликтин ушул органынын калыптанышынан жана өнүгүшүнөн башталышы керек.

Ошентип, Советтер Союзу жашап жаткан мезгилде Кыргызстан дагы башка мурдагы союздук республикалар сыяктуу эле акырындык менен жаңы, чыныгы эгемендик жолго түшө баштады. Бул кандайдыр бир деңгээлде кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн логикалык натыйжасы болгон.

Мунун башкы далили, баарыдан мурда, өлкөдө Кыргыз ССРинин Президентинин постунун түзүлүшү болду. Ал эми жаңы мамлекеттик-укуктук институтту түзүү демилгеси Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын депутаттары тарабынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация кабыл алынганга чейин коюлгандыгын белгилей кетүү керек [60]. Юридикалык жактан да, моралдык жактан да тескери иш кылуу туура болот деп эсептейбиз.

Тажрыйба көрсөткөндөй, мындай тарбиялоо ошол кезде «бошондоп бараткан» мамлекеттик башкаруунун советтик идеяларын четке кагуунун укуктук механизми болуп калды. Актынын өзүндө белгиленгендей, мамлекет башчысынын кызматы, биринчи кезекте, республикадагы саясий жана социалдык-экономикалык кайра куруулардын өнүгүшүн, мыйзам чыгаруу бийлигинин ишмердүүлүгүнүн жана зарыл өз ара аракеттенүүсүнүн кепилдиктерин камсыз кылууга тийиш болуп, аткаруу жана сот бийлигин, мамлекеттик органдардын ишинин жоопкерчилигин жана натыйжалуулугун жогорулатуу жана коомдук муктаждыктан улам конституциялык түзүлүштү, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана коопсуздугун чыңдоого багытталган. Анын үстүнө мындай мамлекеттик бийликтин пайда болушу, М. Шеримкуловдун «Эгемендүү Кыргызстандын парламенти» монографиясында белгиленгендей, Кыргыз мамлекетинин башчысынын ролун, атап айтканда анын статусун, ички жана ички маселелерди чечүүдө жогорулатууга тийиш болгон, себеби тышкы саясат маселелерин жана республиканын чыныгы суверенитетин тездик менен алышына өзүнүн таасирин тийгизет.

Парламентарийлер мамлекеттик бийликтин бул органын түзүү менен гана токтоп калышкан жок, тарых ага далил болуп саналат. Тажрыйбанын жетишсиздигин, ошондой эле улуттук мыйзамдардын “кемчилигин” эске алып, алар бул актыга кошумча катары өлкөнүн президентинин ыйгарым укуктарынын мөөнөтүн, ага талапкерлерди көрсөтүүнүн шарттарын жана субъекттерин белгилөөнү кызмат орду, мамлекеттик кызматка шайлоо жана кирүү эрежелери, ошондой эле мамлекет башчыларынын антынын тексти өзүнө камтуу менен чечишти.

Бул актыны ишке ашырууну аяктоо жана түзүлгөн мамлекеттик-укуктук институтка мыйзамдуулукту берүү үчүн XII чакырылыштагы Жогорку Кеңеш

Кыргыз ССРинин биринчи президентин кезексиз сессияда шайлоону туура деп тапты.

1990-жылдын 24-апрелинде Казакстанда Президенттик кызматтын орношу саясий системаны жана мамлекеттүүлүктү терең реформалоо жолундагы фундаменталдуу окуя болду. 1990-1993-жылдары бир системадан экинчи системага өтүү мезгилинде жаралган симбиоз болгон: республиканын Президентинин бийлиги Коммунисттик партиянын (1991-жылга чейин) жана эл депутаттарынын Советтеринин (1993-жылга чейин) бийлиги менен айкалыштырылган. Жарандык коом диверсификацияланган экономика, тиешелүү институттары бар саясий жана идеологиялык плюрализмды эске алуу менен Казакстанды эл аралык деңгээлде акырындык менен таануу байкалды. 1992-1995-жылдарда башталган эл депутаттарынын Советтеринин системасын жоюу процесси ишке ашып, жергиликтүү администрациянын башчысынын институту түзүлгөндөн тартып, жергиликтүү Советтердин кызматтан кетиши, XII чакырылыштагы Жогорку Кеңештин өзүн-өзү таратуу жана XIII чакырылыштагы Жогорку Кеңештин ишин токтотуу менен аяктаган.

Бул тарыхый мезгил турмуштун бардык тармактарында жаңы менен эскинин ортосундагы күрөштүн эң курч мезгили, күнүмдүк практиканын талабынан улам келип чыккан эң татаал кырдаалдарды чечүүнүн ар кандай варианттарын сынаган.

1993-жылы Казакстан Республикасынын Негизги Мыйзамынын кабыл алынышы жана улуттук мамлекеттүүлүктү, экономикалык мамилелерди жана тил саясатын мүнөздөгөн коом анын жеке негизги принциптерин кабыл албагандан кийин дал келбестиктин натыйжаларынын эң жаркын мисалдарынын бири болду. Эки жарым жылдан кийин жаңы Конституцияны иштеп чыгуу иштери башталган. Казакстандык коомдун тез өнүгүүсүнүн абалы, макро жана микро деңгээлдеги кризистик көрүнүштөрдүн болушу, ар кандай карама-каршылыктардын дээрлик күн сайын келип чыгышы жана кагылышы, негизги мамлекеттик институттарды терең жөнгө салуу стадиясында болуу режимде туруктуу иш жүргүзүүнү талап кылды, анткени республиканын Президентинин институтун тынымсыз чыңдоонун натыйжасы болуп саналат.

1995-жылдагы конституцияда либерализмдин негизги принциптери бийликти бөлүштүрүү принцибине негизделген бирдиктүү мамлекеттик бийликтин иштөөсү шартында демократиялык жаңылануунун багыты катары жарыяланган. Ар тараптуу кризистин туу чокусу жана ал тарабынан түзүлгөн саясий күрөштүн күчөшүнүн шарттарында жаңы Конституция мамлекеттик бийликтин максималдуу топтолушунун «жогорку чегин» анын бийлик борбору - Президент менен чагылдырат деп ырастоого негиздер бар. 1995-жылкы Конституция кабыл алынгандан кийин саясий системада турукташтыруу мезгили башталды. 1998-жылы өлкө президентинин Казакстан элине кайрылуусунда «Казакстан-2030. Бардык казакстандыктардын бакубаттуулугу, коопсуздугу жана жыргалчылыгынын жогорулашы» Казакстан Республикасын өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүү стратегиясы аныкталган. Ал мамлекет башчынын бир катар кийинки буйруктары менен бекемделип, анын жылдык кайрылууларында кеңири баяндалган жана мамлекеттик программаларда

каралган. Коом өнүгүүнүн багыттары жана артыкчылыктары, максаттары жана аларга жетүү жолдору тууралуу суроолорго жооп алды. Республиканын Парламентинин Мажилисине шайлоолор үчүн аралаш шайлоо системасын (мажоритардык-пропорционалдуу) түзүү жана 1999-жылы альтернативдик негизде Республиканын Президентин шайлоону өткөрүү демократиялаштырууга карай андан аркы кыймылдын маанилүү этабы болду. Саясий өткөөл стабилдүү эволюция стадиясына өттү, бул, албетте, өнүгүү көйгөйсүз болуп калды дегенди билдирбейт.

Ошентип, бизди кызыктырган теманы комплекстүү талдоо позициясынан Казакстандын өз алдынча өнүгүүсүнүн бүткүл мезгилин эки этапка бөлүүгө болот: биринчи этап – өзгөчө өнүгүү (90-жылдардын башы – 1995-1998-жылдар) жана экинчи этап – стабилдештирүү шарттарындагы прогрессивдүү эволюция (1995-1998-жылдан азыркы учурга чейин). Жогорудагы жакынкы тарыхка кыскача экскурсиядан көрүнүп тургандай, мындай мезгилдүүлүк Казакстан Республикасынын президенттик башкаруу формасын аныктоочу эң туруктуу факторлорду аныктоого мүмкүндүк берет.

«Борбордук Азиянын кээ бир өлкөлөрүндөгү президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуусунун конституциялык укуктук негиздери» экинчи главасында мамлекет башчысынын өлүмүнө, кызматтан кетишине, мамлекет башчысынын катуу ооруп калышына жана президентти кызматтан четтетүүсүнө байланыштуу президенттин ыйгарым укуктарын токтотуудан келип чыккан маселелер каралат.

Изилдөөнүн объектиси болуп Борбордук Азия өлкөлөрүндө президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотууну камсыз кылган конституциялык нормаларды жана принциптерди ишке ашыруу чөйрөсүндө келип чыккан коомдук мамилелер, биринчи кезекте президенттик бийликтин үзгүлтүксүздүгүн камсыздоого багытталгандыгы эсептелет.

Изилдөөнүн предмети – президент институтунун концепциясы, теориясы жана концепциялары; эларалык укуктун принциптерин жана нормаларын жана президенттик бийликти мөөнөтүнөн мурда токтотуунун негиздерин аныктоочу конституциялык-укуктук нормалардын тутуму, биринчи кезекте мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүздүгүнө жана ырааттуулугуна багытталган.

Изилдөө методдору. Мөөнөтүнөн мурда токтотуу институтунун маңызын аныктоо жана аныктоо менен байланышкан маселелердин комплексин талдоо изилдөөдө колдонулган методдорго, ошондой эле анын методологиялык негиздерине көңүл бурууну талап кылат.

Изилдөөнүн методологиялык негизи укук илиминде өнүккөн коомдук кубулуштарды жана институттарды азыркы илимий таанып-билүүнүн жалпы илимий, өзгөчө илимий жана атайын методдорунун жыйындысын камтыгандыктан, илимий билимдин салыштырма юриспруденция, диалектикалык өңдүү ыкмаларын, ченемдик-логикалык, конкреттүү-социологиялык, формалдуу-укуктук талдоо жана башкалар белгилей кетүү керек.

Ошондуктан бул багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүүдө автор илимдин түрдүү жетишкендиктерин пайдаланган. Атап айтканда, изилдөө жүргүзүүдө

методологиялык негиз болуп, мурда белгиленгендей, таанып-билүүнүн жалпы илимий диалектикалык ыкмасы жана андан келип чыккан жеке илимий методдор: тарыхый, укуктук, системалык, структуралык-функционалдык, техникалык-укуктук, салыштырма укук жана башкалар.

Басымдуу демократиялык өлкөлөрдүн конституциялык мыйзамдарында президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуунун конституциялык-укуктук жагдайы катары мамлекет башчысынын өлүмү сыяктуу фактылар каралган.

Белгилүү саясат таануучу жана юрист К. Азиз туура баамдагандай, дүйнөлүк практиканы ала турган болсок, анда "... мөөнөтүнөн мурда токтотуунун биринчи учуру так өлүм менен байланышкан. Америка Кошмо Штаттарынын 9-президенти В. Гаррисон 1841-жылдын 4-мартында – туура бир айдан кийин инаугурация учурундагы сууктан улам каза болгон кайгылуу прецедентти баштаган.

Бирок бул эч кандай түрдө президенттин ишмердүүлүгүнүн мындай токтотулушу сейрек кездешүүчү окуя экенин билдирбейт. Ошентип, жогоруда аталган К. Азиздин диссертациялык изилдөөсүндө «...В. Гаррисон өлгөндөн кийин З.Тейлор (1850-ж. дизентерия же келтеден улам), А. Линкольн сыяктуу мамлекеттик ишмерлер (апрель айында өлтүрүлгөн 15, 1865), Д. Гарфилд (1881-жылы сентябрда өлтүрүлгөн), У. Маккинли (1901-ж. 14-сентябрда өлтүрүлгөн), В. Хардинг (1923-ж. - инсульт же баңги затын ашыкча колдонуудан улам), Ф. Рузвельт (1945 - мээ оорусунан улам кан агуу) жана Дж. Кеннеди (1963-жылы 22-ноябрда өлтүрүлгөн) [94].

Бул өлкөнүн чегинен тышкары башка мамлекеттер да ушундай көрүнүштөргө туш болушту, мисалы, Гватемала Республикасы — президент Р. Каррера (1865-ж. 14-апрель), СССР (коллегиялуу президиум) — КПСС Борбордук Комитетинин Генеральный секретары И.В. Сталин (1953-ж. 5-март), Гаити Республикасы – президенти Ф. Дювалье (21.04.1971), Югославия Демократиялык Федеративдик Республикасы – Президенти И.Б. Тито (4.5.1980), Түркмөнстан – Президент С. Ниязов (21.12.2006), Ливия мамлекети – бир тууган лидер жана революциянын лидери М. Каддафи (20.10.2011), Боливардык Венесуэла Республикасы – Президент Уго Чавес. (2013-жылдын 5-марты) жана башкалар...”.

Белгилей кетсек, жогорудагы өлкөлөрдөн айырмаланып, Казакстан Республикасында да, Кыргызстанда да өлүмгө байланыштуу президенттик карьерасын мөөнөтүнөн мурда токтотуу фактылары катталган эмес. Бул штаттардын Конституциялары бул конституциялык ишти белгилегенине карабастан, дээрлик бул штаттын аймактарында президент институту пайда болгон учурдан тартып мындай конституциялык учурларды белгилеп баштаган.

Ошентип, Казакстан Республикасынын Конституциясында мындай деп айтылат: «...Казакстан Республикасынын Президенти кызматынан мөөнөтүнөн мурда бошотулган же четтетилген, ошондой эле ал каза болгон учурда Республика Президентинин ыйгарым укуктары калган мөөнөт Парламент Сенатынын Төрагасына өткөрүлүп берилет; Эгерде Сенаттын Төрагасы Президенттин ыйгарым укуктарын өзүнө алууга мүмкүн болбосо, алар

Парламенттин Мажилисинин Төрагасына өткөрүлүп берилет; Эгерде Мажилистин Төрагасы Президенттин ыйгарым укуктарын өзүнө ала албаса, алар республиканын Премьер-министрине өткөрүлүп берилет. Республиканын Президентинин ыйгарым укуктарын аткарууга киришкен адам тиешелүүлүгүнө жараша Сенаттын Төрагасынын, Мажилистин Төрагасынын, Премьер-министрдин ыйгарым укуктарынан бошотулат. Мында бош мамлекеттик кызмат орундарын ээлөө Конституцияда белгиленген тартипте жүзөгө ашырылат».

Бул конституциялык жобону талдап жатып, казак мамлекетинин башчысынын кызматын алмаштырган адам мезгилсиз каза болгон (кызматынан мурда бошотулган же четтетилген) учурда бул жерде мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүлө турган конституциялык фактыга көңүл буруу зарыл. Өлкө, Казакстан Республикасынын Конституциясына ылайык, өткөрүлбөйт. Жок дегенде, бул форма казакстандык мыйзамчыгаруучу тарабынан белгиленген.

Анткени, каза болгон президенттин конституциялык мөөнөтүнүн ичинде парламенттин Сенатынын төрагасы кириши керек болчу. Эгерде Сенаттын Төрагасы мындай ыйгарым укуктарды өзүнө алуу мүмкүн болбосо, алар Парламенттин Мажилисинин Төрагасына жүктөлгөн. Эгерде ал мындай ыйгарым укуктарды ишке ашыра албаса, анда алар милдеттүү түрдө республиканын Премьер-министрине өткөрүлүп берилген. Ошол эле учурда президенттик ыйгарым укуктарды алган субъект автоматтык түрдө мурунку кызматын таштап кетерин белгилей кетүү керек.

Казак мыйзамчыгаруучусу иш-аракетинин үзгүлтүксүздүгүнө көнүп жатканына ишенүү менен биргеликте президенттик бийлик, мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын убактылуу алмаштырууну орнотуу жана анын негизинде мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоону өткөрүү менен «убара болгон» жок.

Америка Кошмо Штаттарынын көп жылдардан бери келе жаткан практикасы Казакстанга үлгү болуп, бул өлкөнүн президентинин кызматын вице-президенттикке алмаштырганына биз ишенебиз. Келгиле, бул прецеденттин келип чыгышына кененирээк токтололу.

Ошентип, мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуунун конституциялык учурлары АКШнын Конституциясында көрсөтүлгөнүн түшүнүп, америкалык мыйзамчыгаруучулардын алдында табигый суроо пайда болду: президенттик мандат кандай формада алмаштырылат? адамдын президенттиктен “эрте кетиши” кандай?

Белгилей кетсек, бул маселе оңой болгон жок, анткени саясий күчтөрдүн бир бөлүгү мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүү боюнча жобону мыйзамдарга «киргизүүнү» жактап, экинчи бөлүгү өлкөнүн «Негизги Мыйзамында» көрсөтүлгөн адамдарга мурунку президент аны мөөнөтүнөн мурда шайлоонун калган мөөнөтүнө өткөрүп берүүнү жакташкан.

АКШ Конституциясынын негиздөөчүлөрүнүн тез арада саясий келишимге келе албаганы ошондон болсо керек. Бул маселе АКШнын IV-президенти Дж.Гарфилд каза болгондон кийин гана чечилген.

Анда мамлекет башчысынын бош турган мандатын “мурас” жолу менен

өткөрүп берүү төмөнкүдөй чечилди. АКШнын Негизги Мыйзамына "президент ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтоткон учурда алар вице-президентке өтөт" деген өзгөртүү киргизилген. Бирок бул маселе президенттик мандатты "мурас" жолу менен өткөрүп берүүнү укуктук жөнгө салуунун бардык көйгөйлөрүн чече алган жок.

Чындыгында, жогорудагы түзөтүүгө көңүл бурсаңыз, анда бардык жооптор ачыкка чыккан эмес. Суроо жаралган, мамлекет башчынын мурдагы орун басары бул кызматты канча убакыт аркалады? Убактылуу же мыйзамчыгаруучу бийлик аяктаганга чейинби? Ал толук бийликке ээ болдубу же жокпу?

Бул маселени чечүү жана дагы эле 1967-жылдын 23-февралындагы конституциялык түзөтүүнү ийгиликсиз деп таануу зарылдыгын америкалык негиздөөчүлөр АКШнын тогузунчу президенти У. Гаррисон каза болгондон кийин гана чече алышкан [49]. Албетте, АКШнын вице-президенти Дж.Тайлер мамлекет башчысынын кызматын «АКШнын президентинин милдетин аткаруучу» катары эмес, «толук укуктуу», башкача айтканда, Америка эли жана бардык ыйгарым укуктар менен шайлаган адам катары ээлөө кызык болду.

Бул прецедентти бекемдөө үчүн АКШ бул өлкөнүн Конституциясына 25-түзөтүүнү кабыл алды. Анда: «...президент кызматтан четтетилген, ал каза болгон же кызматтан кеткен учурда вице-президент президент болуп калат. Ошентип, биринчи учур мамлекет башчысы шайлоо жолу менен эмес, дайындоо жолу менен, бир адамды вице-президенттикке дайындоонун негизинде, ошондой эле президенттин өзү мөөнөтүнөн мурда кетип калганда түзүлгөн.

Президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу мамлекет башчысынын кызматтан кетишине байланыштуу башка саясий-укуктук иштерден айырмаланып, тез-тез болуп жатканын далилдөөнүн кереги жок.

Бул президенттиктен кетүүнүн мындай формасы мамлекет башчынын өзүнүн укугу, каалоосу жана тандоосу менен байланыштуу экендиги талашсыз. Бирок бул иш жүзүндө чындап эле ушундайбы? Бул маселе ушул бөлүмдө каралып чыккан жана бул суроого жооп берилген.

Чет элдик жана ата мекендик бир катар белгилүү окумуштуулар камкордуктун мындай форматы көбүнчө эркисиздиктен келип чыгат деген суроону коюшат.

Юридикалык эмгектерде отставкага кетүү түшүнүгү негизинен ага берилген ыйгарым укуктарды кандайдыр бир себептерди көрсөтпөстөн мөөнөтүнөн мурда токтотуу катары аныкталат. Ал эми бул жагынан кызык жери, мамлекет башчынын кызматтан кетишинин башка бардык учурларына отставканы «тиркеп коюу» жолу менен колдонсо болот. Маселен, айыккыс ооруга байланыштуу «отставкага кетем» же «ЖК тарабынан мага коюлган айыпка байланыштуу отставкага кетем деп чечим кабыл алуусу мүмкүн.

Дүйнөлүк практикага кайрыла турган болсок, мамлекет башчысы иш жүзүндө дал ушул себептен кеткен мисалдарды таба алабыз. Мисалы, АКШнын мурдагы президенти Ричард Никсондун ишин алалы – Уотергейт чатагы. Бул тууралуу кененирээк токтоло кетүү зарыл, анткени бул отставкага кетүү прецеденти АКШда ушул күнгө чейин жалгыз учур болуп калды.

Президентти кызматтан кетируү маселеси дайыма саясий чечим жана бири-

бирине каршы турган саясий элитанын келишиминин натыйжасы экендиги талашсыз. Мисалы, өлкөбүздүн төртүнчү президенти С.Ш. Жээнбековду алалы. Анткени, 2020-жылдын октябрь окуясы эсинизде болсо, анда мамлекет башчысы төңкөрүштөн кийинки алгачкы күндөрү эле кызматтан кеткиси келген эмес. Бул тууралуу анын басма сөз кызматы жана жакын чөйрөсү билдирди. Бирок, 2020-жылдын 15-октябрында С.Ш. Жээнбеков президенттик ыйгарым укуктарды мөөнөтүнөн мурда тапшыруу боюнча чечим кабыл алууда.

Бийликке келгендер Кыргызстандын экс-президентинин бардык саясий-укуктук кепилдиги жана куугунтукка алынбай тургандыгы кепилденген шартта гана ушундай жыйынтыкка жетише алышкан.

Президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуунун конституциялык негиздеринин бири – президенттик ыйгарым укуктарды ишке ашыруунун мүмкүн эместиги.

Чындыгында, мамлекет башчысынын өлүмү боюнча фактыны аныктоодон айырмаланып, анын юридикалык жактан жөндөмсүздүгүн иш жүзүндө аныктоо андан да кыйын болгон.

Мисалы, дүйнөдө бар болгон прецеденттерге таянып, ал, мисалы, эки айдын ичинде оор жарадарларды жана өлүп жаткандарды таанууга батынган эмес.

АКШнын президенти Д. Гарфилддин (психикалык оорулуу Ш.Гитонун ок атуусунан) оор оорууга чалдыгып, 2 айдан кийин каза болгондон кийин, өз ыйгарым укуктарын ишке ашыра албаган жана вице-президент Артур А.Честер. Ошол эле учурда, эгерде Д. Гарфилддин өлүмү жалгыз эмес экенин эстесек, анда бул өлкөдө президенттик “жөндөмсүздүктү” аныктоочу укуктук механизм натыйжасыз болуп келген жана натыйжасыз бойдон калууда деп айта алабыз, анткени буга чейин “жөндөмсүздүгүнө” байланыштуу мөөнөтүнөн мурда токтотуу учурлары болгон.

Изилдөө көрсөткөндөй, кээ бир европалык өлкөлөр мындай жагдайларды болтурбоо үчүн мындай маселелерди такыр козгобогонго аракет кылышкан. Ошентип, Словакия Республикасынын 1992-жылдын 1-сентябрындагы Конституциясында, эгерде президент алты айдан ашык мөөнөткө өз ыйгарым укуктарын аткара албаса, Словакиянын Конституциялык соту бул адамдын мамлекет башчысынын кызматынан бошотулганын жарыялоого милдеттенет (2-бөлүк, 105-берене.).

Албетте, президенттик ыйгарым укуктарды мөөнөтүнөн мурда токтотуунун мындай форматы иш жүзүндө эч кандай кыйынчылыктарды жараткан жок. Маселен, президенттин аракетке жөндөмсүздүгүн аныктоочу медициналык комиссия түзүү маселеси, же парламенттин объективдүү добуш берүүсүн камсыз кылуудагы көйгөйлөрдү четтетүү маселеси, же болбосо, президент менен парламенттин ортосундагы ошол эле конфликттик кырдаалды «айлап өтүү» маселеси. Бирок, экинчи жагынан, албетте, мындай конституциялык кырдаалда мамлекет башчысы эки карама-каршы саясий күчтөрдүн күрөшүнүн объектиси болуп калбашы мүмкүн деп эч ким кепилдик берген эмес, же тескерисинче, эч ким кепилдик бере албайт. Мындай жол-жоболор, президент үчүн «адепсиз» өз ыйгарым укуктарын өтө сейрек, бирок мыйзамдуу түрдө, мисалы, ар бир жаңы айдын 3, 5 же 10 күнүндө гана ишке ашыруу мүмкүн эмес. Анткени, мындай

шарттарда алты айга артка санак ар кандайча чечмелениши мүмкүн. Натыйжада, Словакия мамлекети өлкөнүн президентин мамлекеттин иштерине толугу менен мыйзамдуу, системалуу түрдө катышпоону камсыздай алган.

Ошентип, жалпысынан алганда, бул маселелер жетишээрлик олуттуу деп жыйынтык чыгарууга болот, жана алар деталдуу ченемдик бекитүү менен гана чечилиши мүмкүн. Биздин көз карашыбыз боюнча, кыргыз парламенти мындай көйгөйлөрдү чечүүдө күтүлгөн бардык нюанстарды эске алышы керек. Болбосо, анын алдында президенттиктен негизсиз четтетүүгө кепилдикти дароо берүү милдети турат. Бул, мисалы, Россиянын Конституциялык соту тарабынан өзгөчө маани-маңызы боюнча окшош көйгөйгө туш болгондо, Россия Федерациясынын президенти Б.Н. Ельциндин карьерасынын аягында белгиленген.

Эгерде Казакстан Республикасынын конституциялык тажрыйбасын ала турган болсок, анда бул өлкөнүн Конституциясында “Республиканын Президентинин ыйгарым укуктары жаңыдан шайланган Республиканын Президенти кызматка киришкен учурдан тартып, ошондой эле Президентти кызматтан мөөнөтүнөн мурда бошотуу же бошотуу же анын өлүмү. Кызматынан четтетилгендерди кошпогондо, республиканын бардык мурдагы Президенттери Казакстан Республикасынын экс-Президенти деген наамга ээ болушат» (42-берененин 3-бөлүгү).

«Мөөнөтүнөн мурда бошотуу» деген жалпы конституциялык формулировка өлкөнүн ошол эле Негизги Мыйзамынын 47-беренесинин биринчи бөлүгүндө кеңири ачылган. Анда “Казакстан Республикасынын Президенти оорусуна байланыштуу өз милдеттерин такай аткара албаган учурда кызматынан мөөнөтүнөн мурда бошотулушу мүмкүн. Мында Парламент ар бир палатадан бирдей сандагы депутаттардан жана медицинанын тиешелүү тармактарынын адистеринен турган комиссия түзөт. Мөөнөтүнөн мурда бошотуу жөнүндө чечим парламенттин Палаталарынын кошмо жыйналышында комиссиянын корутундусунун жана комиссиянын корутундусунун негизинде ар бир палатанын депутаттарынын жалпы санынын үчтөн төрт бөлүгүнөн кем эмес көпчүлүк добушу менен Конституциялык кеңешме белгиленген конституциялык процедуралардын сакталышы боюнча кабыл алынат.

Биздин оюбузча, Конституциянын өзүндө жогорудагы маселе боюнча комиссияны уюштуруу боюнча жалпы эрежелердин болушу өтө зарыл. Бул белгилөө форматы мындай маселени кароодо парламент тарабынан ар кандай пайдалуу манипуляцияларды жокко чыгарууга мүмкүндүк берет.

Бул маселе боюнча илимий адабияттарды изилдеп, орус окумуштуусу С.С. Альборованын илимий макаласы кызыктуу болуп саналат. Автор дүйнөлүк практикада оор физикалык ооруулардан жапа чеккен адамдардын мамлекет башчысынын милдеттерин мамлекеттик ишмердүүлүккө сезилерлик зыян келтирбестен аткарып жаткандыгынын көптөгөн мисалдары бар экенин туура белгилеген. Ал эми чет элдик тажрыйбага таянсак, анда мамлекеттерди полиомиелиттин натыйжасында буту иштебеген, кан басымы жогору (Франклин Рузвельт), жүрөк-кан тамыр системасынын олуттуу көйгөйлөрү бар жана бир катар инфарктан кийин (Авраам) башкарган. Линкольн, Дуайт Эйзенхауэр, Шарль де Голль, Гамаль Абдель Насер), тромбофлебит (Ричард Никсон) жана ал

тургай рак ооруулары менен ооругандыгы кездешет(Гровер Кливленд, Жорж Помпиду, Рональд Рейган, Франсуа Миттеран). Анын үстүнө, алардын бизнесине жана кызматтык ишке жарамдуулугуна эч кандай шек болгон эмес».

Биз буга макул болушубуз керек, анткени чындыгында адамдын президенттик ишмердүүлүк менен алектенүү мүмкүн эместигин таануу маселеси өтө кылдат жана жекече болуп саналат.

«Ошондуктан Е.И. Чазов, мамлекеттик жогорку кызматтарды аткарууга кандай ооруулар тоскоол болушу мүмкүн деген суроого аналитикалык ой жүгүртүүнү чектегендерди белгилейт. «Бул көбүнчө мээнин кан айлануусунун бузулушу, мээ тамырларынын атеросклерозу, жүрөктүн жетишсиздиги. Же К.Черненко белгилеген сыяктуу өпкөнүн олуттуу жабыркашы, бүт организмдин иштешин кыйындаткан. Ошол эле учурда физикалык инвалид болгон Ф.Рузвельттин башы акыркы саатка чейин толук таза болгон. Маселен, жакынкысы Ю.Андропов, бөйрөк оорусунун оор оорусуна карабастан, узак убакыт бою курч, масштабдуу, терең жана перспективалуу ой жүгүртүү жөндөмүн сактап калган. Бул мамлекет башчысына карата эң жогорку спецификацияны талап кылган эң жалпы медициналык квалификация экени түшүнүктүү».

Президенттик кызматты мөөнөтүнөн мурда калтыруу үчүн каралып жаткан негиздерди ишке ашыруу тартиби конституциялык-укуктук жөнгө салуудан «ашыкча» калганын белгилеп, С. Алборова президенттик башкаруунун үзгүлтүксүз болушунун кызыкчылыгы үчүн мыйзамдык жактан деталдуу жөнгө салуу зарылдыгын белгиледи. Ушундай эле позицияны карманган постсоветтик мейкиндикте белгилүү окумуштуу С. Авакян «...ар кандай сюрприздерди алдын ала айтуу максатка ылайыктуу» деп ырастайт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тиешелүү мыйзамдарга тез арада толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүүсү зарыл деп эсептейбиз, анткени өлкөдө мындай кырдаал түзүлүп жаткан учурда мындай актыны айрым саясий күчтөрдүн пайдасына кабыл алуу коркунучу бар. Жана айта кетчү нерсе, бул Кыргызстанда, өзүңүздөр билгендей, абдан көп болот.

Казакстан Республикасына келсек, ата мекендик мыйзамчыгаруучу Казакстан Республикасынын өзүнчө мыйзамын кабыл алуу менен мындай комиссияларды түзүүнүн тартибин деталдуу түрдө жөнгө салышы керек.

Президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуунун дагы бир себеби кызматтан алуу. Ошол эле учурда жогорудагы конституциялык учурлардан айырмаланып, бул терс элемент катары аракеттенип, аны мыйзамда каралган кепилдиктерден пайдалануу укугунан ажыратат.

Н.М. Колосов жана В.О. Лучин туура аныктап кеткендей, башкаруу мандатын шайлоочулар өткөрүп берген президент келечекте кандайдыр бир юридикалык жоопкерчиликке тартылаарын элестетүү кыйын. Бирок мамлекет башчысы ар бир адамдай эле жаңылыштыкка ыктаарын жана мындай конституциялык иштин болушу мунун далили экенин унутпашыбыз керек.

Бул идеяны иштеп чыгуу менен авторлор конституциялык-укуктук жоопкерчилик конституциялык укук бузууну (конституциялык деликт) жасоо менен келип чыгат, бул туура жүрүм-турумга жооп бербеген, тыюу салууларды

бузган, уруксат берилген чектен чыккан жана ченемдерди колдонууга жана конституциялык жоопкерчиликке алып келген жосундарды билдирет.

Буга макул болуу менен, мамлекет башчысына импичмент жарыялоо процессин баштоо үчүн негиз болгон мындай конституциялык укук бузуулардын түрлөрү, эреже катары, конституциялык актыларда камтылгандыгын белгилей кетсек болот.

Ошентип, Италиянын Конституциясы палаталардын кошмо отурумунда абсолюттук көпчүлүк менен өзүнүн чечимин кабыл алган парламент аркылуу мамлекет башчысын кызматтан бошотуу мүмкүнчүлүгүн белгилейт. Ошол эле учурда мамлекетке чыккынчылык жана бул өлкөнүн Конституциясынын нормаларын бузуу фактылары буга негиз болуп саналат.

Француз парламенти үчүн шылтоо катары мамлекеттик чыккынчылыктын далилдеринин болушу жетиштүү. Ага ачык добуш берүү менен өз мүчөлөрүнүн абсолюттук көпчүлүк добушу менен бирдей чечим кабыл алган эки палата гана айыпталышы мүмкүн; Президент Жогорку Сот тарабынан соттолот». «Конституциянын 67-беренесинде Жогорку Соттун курамына «Улуттук Ассамблея жана Сенат алардын ичинен бирдей санда шайланган мүчөлөр» кирет. Парламент тарабынан демилгеленген жана акыры сот тарабынан чечилүүчү Президентти жоопкерчиликке тартуу тартиби Болгария, Италия, Португалия, Франция сыяктуу континенталдык укук системасынын өлкөлөрүнө мүнөздүү».

Мамлекет башчысын кызматтан алуунун өзүнчө системасы катары Австрия, Румыния, Исландия сыяктуу өлкөлөрдү кароого болот. Бул мамлекеттер президентти кызматтан четтетүү жана андан ары жоопкерчиликке тартууга макулдугун берип, референдум аркылуу элден алынып, парламентке мындай процедураларды баштоо укугун гана калтырып жатканы чындык.

Ошентип, «Австриянын федералдык президенти өзүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин кызматтан четтетилиши мүмкүн, эгерде ал федералдык канцлер тарабынан атайын чакырылган Федералдык Жыйындын өтүнүчү боюнча кабыл алынууга тийиш болгон жалпы элдик добуш берүүнүн негизинде, эгерде Улуттук кеңеш мындай чечимге катышкандардын үчтөн экисинен кем эмес мүчөлөрүнүн добушу менен кабыл алса. Улуттук кеңештин кабыл алынган чечими федералдык мыйзамдарды ишке ашырууга тоскоолдук болуп саналат. Жалпы элдик добуш берүү менен Федералдык Президентти кызматтан алуу сунушун четке кагуу анын жаңы шайлануусу болуп саналат жана Улуттук кеңештин таркатылышына алып келет. Мындай учурда Федералдык Президенттин ыйгарым укуктарынын жалпы узактыгы он эки жылдан ашпоого тийиш, ал эми Австрияда алты жыл Федералдык Президенттин ыйгарым укуктарынын мөөнөтүнө белгиленет.

Литва Республикасынын мамлекет башчысы Роландос Паксас менен болгон окуя бардык артыкчылыктардан ажыратуу менен кызматтан бошотуунун жаркын мисалы болуп саналат. Литванын президенти 2004-жылдын 6-апрелинде эл тарабынан ага берилген бийликтен ажыратылган. Бүгүн, балким, Европа өлкөлөрүнүн арасында бул импичмент процесси аягына чыккан жалгыз мисал.

Кененирээк талкуулоо үчүн бул ишке токтоло кетели. Ошентип, 2003-

жылдын 5-январында Роландос Паксас Литванын президенти болуп шайланган. Бирок, ошол эле жылдын октябрынын аягында Литванын Мамлекеттик коопсуздук департаменти (мындан ары - МКД) Сеймдин (парламенттин) жетекчилигине, МКДнын маалыматы боюнча, Роландас Паксастын «эл аралык кылмыштуулук» менен бирге жүргөн адамдары менен болгон байланыштарды тастыктаган документтерди тапшырган.

Ал эле эмес. «Авиа Балтика» авиаремонттук холдингинин жетекчиси Юрий Борисовдун 2003-жылдын 3-ноябрында берген көрсөтмөлөрүнүн негизинде Литванын Башкы прокуратурасы 2002-жылы Р. Паксастын демөөрчүсү болгон деп айыпталып «бир катар адамдардын, анын ичинде Юрий Борисовдун өлкөнүн «улуттук коопсуздугуна коркунуч жаратуучу» таасири астында болушу мүмкүн экенин белгилеп, Сеймдин президентке импичмент жарыялоо үчүн аталган фактыларды тергөө үчүн убактылуу комиссиясы түзүлөт.

2004-жылдын 19-февралында Убактылуу комиссиянын корутундусу Сеймдин бүткүл палатасы тарабынан жактырылып, анын негизинде Литванын президенти Р.Паксаска импичмент жарыялоо процессин баштоо жөнүндө резолюция кабыл алынган.

Андан кийин, 2004-жылдын 31-мартында Литванын Конституциялык соту Р.Паксас Литванын Конституциясынын нормаларын үч жолу бузган деп тааныган:

- 1) Юрий Борисовго мыйзамсыз Литванын жарандыгын берүү;
- 2) мамлекеттик сырды сакталышын камсыз кылбоо;
- 3) жеке адамдар жана компаниялар тарабынан чечимдерди кабыл алууга басым жасоо.

Литванын Конституциялык сотунун чечими 2004-жылдын 6-апрелиндеги «Литва Республикасынын Конституциясын жана президенттин антын одоно бузгандыгы үчүн» президентти кызматта алуу үчүн чечим кабыл алган.

Р.Паксастын иши Европа өлкөлөрүндөгү биринчи саясий прецедент болгондугу талашсыз. Факт Литванын Башкы прокуратурасы тарабынан мамлекеттик сырды ачыкка чыгарган деп айыпталган Р.Паксас Юрий Борисовдун атайын кызматтын аңдып жатканы тууралуу эскертүүсүндө айтылган, бирок кылмыштын курамы жок болгондуктан Вильнюс райондук соту тарабынан акталгандыган карабастан, Р. Паксас президенттик кызматка калыбына келтирилген жок. Мындан тышкары, ошол эле Литванын Конституциялык соту аны пассивдүү шайлоо укугунан ажыратып, Р.Паксаска жаңы президенттик шайлоого катышууга тыюу салып, аны өмүр бою антын бузгандыгы үчүн импичмент менен жер которгон адам президент болуп шайлана албайт деп негиздеп, Сеймдин мүчөсү, же премьер-министр же өкмөт мүчөсү болуп дайындала албайт, ошондой эле кызматка киришүү үчүн ант берүү талап кылынган башка мамлекеттик кызматтарды ээлей албайт.

Бул прецедентти талдоо менен, бир жагынан Р.Паксас толук акталганына көңүл буруу керек, бирок ага карабастан конституциялык көзөмөлдүн жогорку сот органы парламенттин мурунку чечимине жана анын корутундусуна шилтеме жасап, калыбына келтирүү жөнүндө айтып, президенттик шайлоого катышуу жана келечекте мамлекеттик кызматкер болуу укугунан ажыратат. Жалпысынан,

Литва бийлигинин негизги максаты Р.Паксасты президенттиктен кетируу, андан соң аны саясий кызматтарга жолотпоо болгон.

Бул маселеде Доминикан Республикасы, Чили жана Парагвай сыяктуу республикалардын практикасы өзгөчө кызыгууну туудурат. Чындыгында, азыркы реалдуулукта бул институттун масштабы, талдоо көрсөткөндөй, бир кыйла кеңейди. Маселен, акыркы кездери импичмент оор кылмыштар үчүн эле эмес, мамлекет башчысына жүктөлгөн милдеттерди начар аткаргандыгы үчүн да мүмкүн болуп калды. Ошентип, ошол эле Доминикан штатында, Сенат добуштардын көпчүлүгү менен, өз милдеттерин канааттандырырлык эмес аткаргандыгы үчүн, белгилүү бир мөөнөткө шайланган ар кандай адамды кызматтан четтетүү жана андан кийин ага каршы куугунтукка уруксат берүү укугуна ээ болгон.

Чили Республикасы да импичментти трансформациялоо үчүн өзүнүн формасын сунуштады. Бул өлкөдө ал мамлекет башчысына гана эмес, жогорку соттордун судьяларына, генералдык көзөмөлдөөчүлөргө, губернаторлор менен комиссарларга, генералдар менен адмиралдарга да жайыла баштады.

Парагвай Республикасы да ушундай эле позицияда болгон. Бирок, мурунку өлкөдөн айырмаланып, импичмент институту Чилинин Конституциясынын мамлекеттик 225-беренеси менен аткаруу бийлигинин бардык өкүлдөрүнө, Жогорку соттун судьяларына, Башкы прокурорго, Омбудсменге, Эсеп палатасынын төрагасына жана анын орун басарына, ошондой эле Шайлоо адилеттигинин Жогорку сотуна кирген адамдарга жайылтылган.

Ошону менен бирге импичмент институтун модернизациялоо импичменттин формаларына жайылтыла электигин белгилей кетүү керек. Талдоо көрсөткөндөй, дүйнөдө импичменттин салттуу түрдө үч түрү бар: парламенттик; парламенттик-соттук; парламенттик-плебисцитардык. Албетте, алардын ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Биринчи түрү АКШда пайда болгон. Белгилей кетсек, америкалык импичмент схемасы улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен Орусия, Казакстан, Украина жана Латын Америкасынын көптөгөн өлкөлөрүндө кабыл алынган. Ошентип, улуттук тоскоолдуктарды кошуу катары, мисалы, Россия жана Украина, мисалы, Литвада болгон сот бийлигинин катышуусу сыяктуу элементти камтыйт.

Парламенттери бир палаталуу болгон өлкөлөрдө бул түрү өзгөртүлгөн. Айыптоо корутундусу боюнча да, импичменттин өзү да бир эле орган тарабынан кабыл алынган, бирок ар кандай добуштар менен.

Эгерде тарыхка кайрыла турган болсок, анда АКШ менен Пакистандан тышкары алар Россия мамлекетинин башчысы Б.Н. Ельцинге импичменттин мындай формасын бир нече жолу колдонууга аракетин жасаган. Бирок беш пункттан турган айыптоо корутундусунун долбоору (мамлекеттик чыккынчылык, бийликти күч менен басып алуу жана кармап калуу, Россия Федерациясынын коргонуу жана коопсуздугун алсыратуу) пункттары Мамлекеттик Дума тарабынан колдоого алынган жок.

Албетте, импичментти ишке ашырууда мамлекеттеги саясий күчтөрдүн катышы чоң роль ойноорун ишеним менен белгилесе болот. Ал эми көпчүлүк

учурда тигил же бул укук бузуунун оордугунан көз каранды эмес. Маселен, 1997-жылы «өлкөнү башкарууга акыл-эс жөндөмсүздүгү үчүн» деген сөз менен Эквадордун президенти А.Х. Букарам Ортиз. Ал эми «туруктуу моралдык ийгиликсиздиги» үчүн 2000-жылы Перунун мамлекет башчысы Фухимори А. мисал боло алат.

Ал эми Борбор Азия өлкөлөрүнө келсек, биринчи кезекте Кыргызстан жөнүндө айтсак туура болмок, анткени бир нече жолу конституциялык реформалардын натыйжасында кол тийбестик жана жоопкерчилик институтун трансформациялоо үчүн саясий прецеденттер жетиштүү болгон.

Демек, эгерде президенттин кол тийбестиги жөнүндөгү конституциялык жобону улуттук Конституциянын мурда кабыл алынган редакцияларындагы тиешелүү ченемдер менен салыштыра турган болсок, анда 2010-жылдын июнь айына чейин Кыргызстандын президентин кызматтан алуу боюнча иштер каралып келгенин жөнөкөй көз менен көрүүгө болот. 2010-жылдагы Конституция кабыл алынгандан кийин эмес, түздөн-түз айтылган. Мурда парламенттин ыйгарым укуктарынын арсеналында мамлекет башчысын айыптоого жол берген эки гана иш болгон: биринчиси мамлекеттик чыккынчылыкты көрсөткөн аракеттер үчүн, экинчиси өзгөчө оор кылмыш жасагандыгы үчүн. 2021-жылдын 10-январында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы кабыл алынгандан кийин бул тизме толукталды.

Бүгүн Кыргызстандын Негизги мыйзамында президентти кызматтан алуу үчүн эки негиз аталды: Конституцияны жана мыйзамдарды бузгандыгы үчүн; Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарына, сот органдарынын ишине мыйзамсыз кийлигишкендиги үчүн.

Белгилей кетсек, Кыргызстан үчүн 2021-жылдагы акыркы конституциялык реформа мезгилинде жана 2020-жылдын октябрындагы окуялардын фонунда эки жаңы иш кабыл алынган.

Ошол эле учурда Президентти кызматтан алуу жөнүндө айыптоо жөнүндө Жогорку Кеңештин чечими Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын кеминде жарымынын демилгеси боюнча үчтөн экисинин добушу менен кабыл алынууга тийиш. Жогорку Кеңеш тарабынан түзүлгөн атайын комиссиянын корутундусу болсо, ал Башкы прокуратурага жана Конституциялык сотко жөнөтүлөт, анда депутаттардын жалпы санынан көз каранды.

Президент Президенттин аракеттеринде кылмыштын белгилеринин бар экендиги жөнүндө Башкы прокурордун корутундусу жана Конституциялык соттун Конституциялык соттун корутундусу менен ырасталган Жогорку Кеңеш тарабынан коюлган айыптын негизинде . айып коюунун белгиленген тартибин сактоо менен кызматтан четтетилиши мүмкүн. Президентти кызматтан четтетүү жөнүндө Жогорку Кеңештин чечими Президентке карата айыптоо коюлгандан кийин үч айдан кечиктирбестен Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынууга тийиш. Эгерде бул мөөнөттө Жогорку Кеңештин чечими кабыл алынбаса, айыптоо токтотулду деп эсептелет.

Кыргыз практикасында кызматтан алуу прецеденттери барбы? Албетте, Өзбекстан, Казакстан жана Тажикстан Республикасынан айырмаланып, анда ооба, Кыргыз Республикасынын экс-президенти А.Ш. Атамбаев президенттик ишмердүүлүгү аяктагандан кийин гана кол тийбестиктен ажыратылып, жоопкерчиликке тартылган.

Бул окуяны талдап жатып, А.Ш. Атамбаев президенттик мөөнөтүн аяктагандыгын белгилейбиз. Ал эми “Кыргыз Республикасынын экс-президенти” деген статуска ээ болгон. Бирок бул аны жоопкерчиликке тартууга мыйзамдык тоскоол боло алган жок.

Албетте, дүйнөдө мурдагы президенттер жоопко тартылган учурлары көп. Мисалы, Армения Республикасын ала турган болсок, анда бул өлкөдө мурдагы мамлекет башчысы Р.Кочарян жоопкерчиликке тартылган. Демек, «...расмий айыптоодо «бүтүлбөгөн» - «конституциялык түзүлүштү кулатуу» деген сөз болгон. 2008-жылы Кочарянга бийликти расмий түрдө Саркисянга өткөрүп бериши керек болгон президенттик шайлоодо оппозиция добуштар бурмаланганын айтып, нааразылык акцияларын өткөрө баштаган. Полиция жана аскер күчтөрү март айындагы нааразылык акцияларын катуу кууп, күч колдонуудан сегиз демонстрант жана эки полиция кызматкерин өлтүрүшкөн. Никол Пашинян нааразылык акцияларынын уюштуруучуларынын бири болгон, ага байланыштуу ал эки жылдай абакта отурган. Ошол окуялар учурунда Кочарян дагы эле президент болуп тургандыктан, ал жоопкерчиликке тартылган. Аны менен бирге ошол кездеги коргоо министри, улуттук коопсуздук боюнча кеңешчи жана Ереван гарнизонунун башчысы ошол эле иш боюнча сотко келишкен. 2018-жылдын башында Саргсян президенттик мөөнөтү аяктагандан кийин бийликти сактап калуу үчүн Путиндин маневрин кайталоого аракет кылган. Бирок мунун артынан нааразылык акциялары жүрүп, акыры анын бийликтен четтетилиши менен Пашинян премьер-министр болду. Нааразылык акциясынын негизги урааны “Сержден баш тартуу” болгон. Саргсяндын бийлиги Кочаряндын режиминдей катаал болгон эмес жана өзү да ири коррупциялык схемаларга аралашкан эмес, бул үчүн көптөгөн мурдагы атка минерлерге кылмыш иштери козголгон. Акыры Саргсян демонстранттарга каршы күч колдонуунун ордуна тынчтык жолу менен отставкага кетүү менен жаңы бийликтердин жактыруусуна ээ болду, ал кезде көпчүлүк чочулагандай, бул 2008-жылдагы окуялардын кайталанышына алып келиши мүмкүн».

Франциянын мурдагы президенти Н.Саркози да жоопко тартылды. Париждеги француз соту «Франциянын мурдагы президенти Николя Саркозини тыңшоо ишинде коррупция жана таасир этүү үчүн күнөөлүү деп таап, аны бир жылга эркинен ажыратып, эки жылга шарттуу кескен» деп билдирди BFM TV. Бул Франциянын Бешинчи Республикасынын тарыхында биринчи жолу мурдагы мамлекет башчысынын чыныгы түрмө жазасын алганы.

Албетте, биз импичмент процедурасы татаал болушу керек деп эсептейбиз, бирок мамлекет башчысы бардык нерседе эркин, ал эми жоопкерчилик формалдуу болуп турганда үмүтсүз эмес. Бирок, ошол эле учурда президенттик бийлик алсыз болбошу керек.

ТЫЯНАКТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча теоретикалык жана колдонмо мааниге ээ болгон төөмнү **негизги тыянактар** иштелип чыккан.

1. «Президент» – бул, биринчиден, белгилүү бир өлкөнүн жараны гана, ал белгилүү бир жаш куракка жеткен, эл тарабынан же анын өкүлдөрү (парламент, шайлоочулар тобу, адистештирилген комиссия) аркылуу шайлана тургандыгы жөнүндө далилденген. ж.б.) мамлекет башчысынын кызматына аттанган жана эл өкүлү жана улут менен мамлекеттин биримдигинин символу болуу милдетин өзүнө алган жаран болгондугу тууралуу автордук корутунду негизделген.

2. Латын Америкасынын өлкөлөрүндө башкаруунун америкалык (президенттик) формасы дээрлик дароо орнотулган, бирок аны алар Кошмо Штаттарга мүнөздүү болбогон «теңдештируу жана тең салмактуулук» системасы жок ишке ашырган. Ошентип, Латын Америкасынын мамлекеттеринин басымдуу көпчүлүгүнүн президенттери кеңири, көбүнчө эксклюзивдүү ыйгарым укуктарга ээ болгон. Демек, президенттин конституциялык-укуктук институту бул өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин бардык бутактарына үстөмдүк кылганы анык. Алар өз каалоосу боюнча мамлекеттик мекемелерди өз алдынча түзө алышат, атайын мыйзамчыгаруучулук декреттерди чыгарууга укуктуу жана башкалардын макулдугусуз өзгөчө абалды киргизе алышат. Мындай мамлекеттердин парламенттери АКШнын конгрессинде болгон көзөмөлдүк ыйгарым укуктардан ажыратылган.

3. Мөөнөтүнөн мурда токтотулуунун биринчи учуру дал ошол каза болуусу менен байланышкан. 1841-жылы 4-мартта так бир айдан кийин инаугурациялык сөзүн айтууда АКШнын тогузунчу эсеп боюнча Президенти У. Гаррисон менен болгон кайгылуу прецедент жаралган.

4. Казакстан мамлекетинин башчысынын кызматын алмаштырган адам мезгилсиз каза болгон (кызматынан мурда бошотулган же четтетилген) учурда бул өлкөдө Казакстан Республикасынын Конституциясына ылайык мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүлбөйт. Кызматында каза болгон президенттин калган конституциялык мөөнөтүн парламенттин Сенатынын төрагасы аткарышы керек болчу. Эгерде Сенаттын Төрагасы мындай ыйгарым укуктарды өзүнө алуу мүмкүн болбосо, алар Парламенттин Мажилисинин Төрагасына жүктөлгөн. Эгерде ал мындай ыйгарым укуктарды ишке ашыра албаса, анда алар милдеттүү түрдө республиканын Премьер-министрине өткөрүлүп берилген. Ошол эле учурда президенттик ыйгарым укуктарды алган субъект автоматтык түрдө мурунку кызматын таштап кетерин белгилей кетүү керек.

5. Отставка түшүнүгү негизинен ага берилген ыйгарым укуктарды кандайдыр бир себептерди көрсөтпөстөн мөөнөтүнөн мурда токтотуу катары аныкталат. Ошону менен бирге биз мамлекет башчысынын кызматын таштап кеткен бардык башка учурларга отставканы «тиркеп коюу» же тагыраак айтканда колдонсо болот деген тыянакка келебиз.

6. Президенттин ишин түздөн-түз жөнгө салган Кыргыз Республикасынын, Казакстан Республикасынын жана Өзбекстан Республикасынын

мыйзамчыгаруучулугунда мамлекет башчысы өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууга оорусуна байланыштуу жөндөмсүз деп ырастоого мүмкүн болгон критерийлердин тизмеси жок.

7. Дүйнөдө салттуу түрдө импичменттин үч түрү бар: парламенттик; парламенттик-соттук; парламенттик-плебисциттик. Албетте, алардын ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ.

8. Американын импичмент схемасы улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен Россия, Казакстан, Украина жана Латын Америкасынын көптөгөн өлкөлөрүндө кабыл алынган. Өкүлчүлүк кылган өлкөлөр сот системасын улуттук тоскоолдук катары камтыйт.

9. Казакстан Республикасынын Президенти Н. Назарбаевдин кызматтан мөөнөтүнөн мурда кетиши жана президенттик ыйгарым укуктарды конституциялык жол менен Казакстан Республикасынын Парламентинин Сенатынын төрагасына өткөрүп берүү президенттик институттун ыйгарым укуктарын минималдаштырууда жана эки баштуу (бицефалдык) бийликтин пайда болуусуна алып келген түзүүдө чагылдырылган бийликтин формасын модернизациялоонун башталышы болду.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

1. Мамлекет башчысынын кызматынан бошотуунун иштеп жаткан формасы укуктары боюнча президенттик бийликтин чектелүүсүнө алып келүүдө. Ошого байланыштуу Борбордук Азия өлкөлөрү (Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан) үчүн дал келген парламенттик-соттук формасы эсептелет. Бул түрү мамлекет башчысы үчүн бул маселе боюнча сотко кайрылуу мүмкүнчүлүгүн өзүнө камтыйт жана бул суроонун парламент тарабынан объективдүү эмес кароо коркунучун жокко чыгарат.

2. Мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылууга максатталуу менен Казакстан Республикасынын, Кыргызстандын жана Өзбекстандын конституциялык мыйзамчыгаруучулугуна мөөнөтүнөн мурда кызматынан кеткен мамлекет башчысынын жана анын ордун убактылуу ээлгеен адамдын ортосундагы конкреттүү убактылуу процедураларды киргизүү сунуштамасы негизделет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫГАРЫЛГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Битурсын, Г.Ш.** Адам мен азаматтың конституциялык элеуметтик кұқыктар [Текст] / Г. Ш. Битурсын // Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. - Алматы, 2015. - №2 (74). – С. 23-26.

2. **Битурсын, Г.Ш.** Отставка: право или уход от ответственности [Текст] / Г. Ш. Битурсын // Научный Альманах. – Тамбов, 2016. – №8-3 (22). – С. 10-13.

3. **Битурсын, Г.Ш.** Импичмент президенту: опыт зарубежных стран [Текст] / Г. Ш. Битурсын // Вестник научных конференций. – Тамбов, 2016. – №8-4 (12). – С. 13-16.

4. **Битурсын, Г.Ш.** Прекратить президентские полномочия в связи с неизлечимой болезнью: право и казусы практики [Текст] / Г. Ш. Битурсын // Вестник научных конференций. – Тамбов, 2016. – №8-4 (12). – С. 17-22.

5. **Битурсын, Г.Ш.** Конституционная структура объектов государственной власти [Текст] / Г. Ш. Битурсын // «ОҚМПУ Хабаршысы» – «Вестник ЮКГПУ». - Шымкент, 2019. - № 3. – С.69-77.

6. **Битурсын, Г.Ш.** Президент: Понятийный аппарат и особенности закрепления в законодательстве [Текст] / К. Азиз, Г.Ш. Битурсын // Международный научно-практический журнал «ПРАВО И ЗАКОН». – 2019. - №2. - С. 25-31.

7. **Bitursyn, G.Sh.** The role of constitutional laws in the exercise of the powers of the head of state [Electron recurs] / G.Sh. Bitursyn, A. Madaliyeva, A. Nurzhanuly // Eurasian scientific congress sci-conf.com.ua / Modern science: problems and innovations. The 1st International scientific and practical conference April 5-7, 2020 SSPG Publish. - Stockholm (Sweden), 2020. – P. 723-732.

8. **Битурсын, Г.Ш.** Constitutional principles of the presidential form of government [Текст] / Г.Ш. Битурсын, А.А. Мадалиева, У.К. Сартбаева, А. Нуржанулы // «ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ: жаһандық тенденциялар және аймақтық аспектілер» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның еңбектері ХГТУ. - Шымкент, 2020. - 469-474 б.

9. **Битурсын, Г.Ш.** Мемлекет басшысының өз конституциялық өкілеттігі кезеңінде демократиялық жолмен өркениетке қадам жасау тәжірибелері (Орта Азия және әлем елдері тәжірибесі негізінде) [Текст] / [Г.Ш. Битурсын, А.Қ. Исабеков, А.Б. Сманова и др.]. – Тараз, 2020. - 48-52 б.

10. **Битурсын, Г.Ш.** Мемлекет басшысының өз өкілеттігі шегінде реформалар жүргізудегі басты ұстанымдарын студенттерге түсіндірудің маңыздылығы [Текст] / Г.Ш. Битурсын, А.К. Мусалиева, А. Әділхан, Б. Яхияев. - Шымкент, 2020. - 475-479 б.

11. **Bitursyn, G.Sh.** Constitutional rights of the President in determining the economic development strategy for the period of his office (Based on the Experience of Central Asian Countries) [Text] / [G.Sh. Bitursyn, K. Aziz, A. Isabekov etc.] // **ALLIED BUSINESS ACADEMIES. JOURNAL OF LEGAL, ETHICAL AND REGULATORY ISSUES.** - 2020. – Vol. 23, Issues 6.

12. **Bitursyn, G.Sh.** Heads of state of the globalization process impact on strategic positions [Text] / G.Sh. Bitursyn // **SCIENCE AND EDUCATION: PROBLEMS, PROSPECTS AND INNOVATIONS: V** International scientific and practical conference, February 4-6, 2021. - Kyoto (Japan), 2021. – P. 86-94.

Битурсын Галымжан Шамшидинулынын «Борбордук Азия өлкөлөрүндө президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институту: конституциялык укуктук ой жана ишке ашыруу тажрыйбасы» темасындагы 12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институту, Кыргыз Республикасынын Президенти, Конституция, ыйгарымдар, парламенттик республика, саясий жоопкерчилик, президенттик республика, башкаруунун аралаш формасы, башкаруу формасы.

Изилдөөнүн объектиси болуп президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институтунун калыптануусунун жана иштөөсү менен байланышкан көрүнүштөрдүн жана мамилелердин жыйындысы эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп мамлекет башчысынын конституциялык укуктук жаратылышы, президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институтунун өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн баалоо саналат.

Изилдөөнүн максатын Борбордук Азия мамлекеттеринин территориясында президенттик ыйгарымдардын мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институтунун эволюциясынын жалпы тенденцияларын аныктоо (Казахстан, Кыргызстан жана Өзбекстан), монографиялык изилдөөлөрдүн негизинде илимий, укуктук жана практикалык көйгөйлөрдү аныктоо жана ошондой эле анын негизинде бул институттун жакшыртылуусу боюнча практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу түзөт.

Изилдөө методологиясы – объективдүү дүйнөнүн кубулуштарынын өз ара көз карандылыгын жана өз ара көз карандылыгын, алардын үзгүлтүксүз кыймылына, өзгөрүшүнө, жаңылануусуна жана өнүгүүсүнө эсепке алууга негизделген диалектикалык таанып билүү ыкмасы. Жеке илимий методдор колдонулган: тарыхый; салыштырмалуу укук; техникалык-укуктук жана башка методдор колдонулган.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы негизги изилдөө проблемасын формулировкалоо менен да, модернизациялоо зарылдыгынын негиздемеси менен байланышкан оригиналдуу илимий концепциянын чектерин түзүүгө алып келген иште чечилген милдеттердин комплекси менен да аныкталат.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси монографиялык эмгекте формулировкаланган жоболор, корутундулар, сунуштар жана рекомендациялар Борбордук Азия чөлкөмүнүн мыйзам чыгаруу органдары тарабынан колдонулушу мүмкүн экендигинде. Изилдөөнүн натыйжалары Борбордук Азиянын айрым өлкөлөрүнүн Президентинин ишмердүүлүгүн мындан ары өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоого мүмкүндүк берет. Диссертациянын жоболору «Мамлекет жана укук теориясы», «Саясий жана укуктук доктриналардын тарыхы», «Конституциялык укук», «Салыштырмалуу укук таануу» курстарын окутууда да пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: мыйзамчыгаруучулук, укук колдонуу практикасы, президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу институту жаатындагы илимий изилдөөлөр, билим берүү процесси.

РЕЗЮМЕ

диссертации Битурсын Галымжан Шамшидинулы на тему: «Институт досрочного прекращения президентских полномочий в странах Центральной Азии: конституционно-правовой замысел и практика реализации» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 - конституционное право; муниципальное право

Ключевые слова: институт досрочного прекращения президентских полномочий, Президент Кыргызской Республики, Конституция, полномочия, парламентская республика, политическая ответственность, президентская республика, смешанная форма правления, форма правления.

Объектом исследования выступает совокупность явлений и отношений, связанных с эволюцией и функционированием института досрочного прекращения президентских полномочий.

Предметом исследования является конституционно-правовая природа главы государства, оценка особенностей развития института досрочного прекращения президентских полномочий.

Целью исследования является выявление общих тенденций эволюции института досрочного прекращения президентских полномочий на территории Центрально-Азиатских государств (Казахстан, Кыргызстана и Узбекистан), выявление на основе монографического исследования научных, правовых и практических проблем, а также выработка на основе этого практических рекомендаций по совершенствованию данного института.

Методологию исследования составляет диалектический метод познания, основанный на учете взаимозависимости и взаимообусловленности явлений объективного мира, на их непрерывном движении, изменении, обновлении и развитии. Были применены частно-научные методы: исторический; сравнительного правоведения; технико-юридический и др.

Полученные результаты и их новизна определяется как постановкой основной исследовательской проблемы, так и совокупностью решенных в работе задач, которые приводят к формированию контуров оригинальной научной концепции, связанной с обоснованием необходимости модернизации института досрочного прекращения президентских полномочий в указанных странах.

Практическая значимость диссертационного исследования состоит в том, что сформулированные в монографическом труде положения, выводы, предложения и рекомендации могут быть использованы законодательными органами государственной власти Центрально-Азиатского региона. Результаты проведенного исследования дают возможность определить основные направления дальнейшего совершенствования деятельности президента некоторых Центрально-Азиатских стран. Положения диссертации могут быть также использованы в преподавании курсов «Теория государства и права», «История политических и правовых учений», «Конституционное право Кыргызской Республики», «Сравнительное правоведение».

Область применения: законотворчество, правоприменительная практика, научные исследования в сфере института досрочного прекращения полномочий президента, учебный процесс.

SUMMARY

the dissertation of Bitursyn Galymzhan Shamshidinuly on the topic: "Institute for the early termination of presidential powers in the countries of Central Asia: constitutional and legal design and implementation practice" for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.02 - constitutional law; municipal law

Keywords: institution of early termination of presidential powers, President of the Kyrgyz Republic, Constitution, powers, parliamentary republic, political responsibility, presidential republic, mixed form of government, form of government.

The object of the study is the totality of phenomena and relations associated with the evolution and functioning of the institution of early termination of presidential powers.

The subject of the study is the constitutional and legal nature of the head of state, an assessment of the developmental features of the institution of early termination of presidential powers.

The purpose of the study is to identify general trends in the evolution of the institution of early termination of presidential powers in the territory of the Central Asian states (Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan), to identify scientific, legal and practical problems based on a monographic study, as well as to develop, based on this, practical recommendations for improving this institution. .

The research methodology is the dialectical method of cognition, based on taking into account the interdependence and interdependence of the phenomena of the objective world, on their continuous movement, change, renewal and development. Private-scientific methods were applied: historical; comparative law; technical and legal, etc.

The results obtained and their novelty are determined both by the formulation of the main research problem and by the set of tasks solved in the work, which lead to the formation of the contours of an original scientific concept related to the rationale for the need to modernize the institution of early termination of presidential powers in these countries.

The practical significance of the dissertation research lies in the fact that the provisions, conclusions, proposals and recommendations formulated in the monographic work can be used by the legislative authorities of the Central Asian region. The results of the study make it possible to determine the main directions for further improvement of the activities of the President of some Central Asian countries. The provisions of the dissertation can also be used in teaching the courses "Theory of State and Law", "History of Political and Legal Doctrines", "Constitutional Law", "Comparative Law".

Scope: lawmaking, law enforcement practice, scientific research in the field of the institution of early termination of the powers of the president, the educational process.

Битурсын Галымжан Шамшидинулы

**Борбордук Азия өлкөлөрүндө
президенттик ыйгарымдардын
мөөнөтүнөн мурда токтотулуу институту:
конституциялык укуктук ой
жана ишке ашыруу тажрыйбасы**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

**Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Көлөмү 3 б.б. Тиражы 100 даана, Буйрутма №125
Типография ЖЧК «Алтын Принт»
720000, Бишкек ш., Орозбеков к., 44
Тел.: (+996 312) 62-13-10
e-mail: altyntamga@mail.ru